

ZERGATIK BERDE KATEGORIA ADIERAZ- TEKO EUSKAL HITZ JATORRIK EZ?

TXEMA PRECIADO

Ez dakit Joseba Sarrionaindiak arrazoi ote zeukan «euskaldunek ez dituzte koloreak sekula maitatu» zioenean¹. Edozelan ere, historian zehar euskaldunek kolore-kategoria gutxi erabili izan dutela agerian dago: beste kultura asko bezala, kolore-hiztegi urria du euskarak eta halabeharrezko garapena dela eta, kultura guztietan ez bada, behinik behin gehienetan gertatzen den bezala, kolore-hitz berririk sortu edo mailegutan hartu behar izan du.

Egun zeharo ezaguna eta arrunta den aipatutako kategoria kromatikoari dagokionez, harridura sortarazten du gure inguruetan hain hedatua egonez, berau adierazteko euskal hitz jatorriak ez izateak. Hor dugu, bai, ORLEGIA, garai batean eta

ikastetxe zenbaitetan nahiko hedatua dagoena; denok dakigu o rdea, «neologismo» bat dela, erdal kategoria bat moztu a².

Eta hau sustraitu egin bada, gogora dezagun bide honetatik beste saio batzuk egon direla eta zenbaitengan eragin handia izan dutela³: «D´autres tentatives, comme celle de l´écrivain N. Ormaetxea, qui avait proposé le terme «musker» (= lézard vert), paraissent la conséquence de la même superficialité sémantique et linguistique»⁴. Zenbait kasutan erabilia izan bada ere, ez dirudi, bestalde, musker eta berdearen artean erabateko parekotasunik baieztatu daitekeenik: «gure usarioko «*musker*» hitzak ez du, Garatek dioen bezala, erdal *berde*-aren eremu semantiko osorik inoiz beregandu, baizik eta, belar hezeari, hostaje berdeari, fruitu gordin ondugabeari, eta halakori dagokion eremua bakarrik»⁵.

Edozein modutan ere, berde kategoria kromatikoa adierazteko kanpotik hartutako berba dugula esan dezakegu eta, gure testuinguruan hain 'begi-bistakoa' eta psikologikoki (mende-baldeko mentalitatean, behinik behin) hain oinarritzkoa denez, falta horren zergatiaz galde dezakegu.

BAT

Artikulu honen izenburuari helduz, har dezagun baztertzaila ez den lehendabiziko erantzuna, sinpleena, erabatekoa bere borobiltasunean: faltan izate hori euskaldunek behar izan ez dutelako da, hots, gauzak, uneak, ekintzak,... ezaugarritzeko, kategoria kromatiko horren beharrik ez dutelako izan eta, hartara, beste forma batzuk erabili izan dituzte: ondugabeko fruitua, gordinkeriak⁶, e.a.

Hau ez da batere harrigarria eta aukera izango dugu gero pentsatzen dugun baino arruntagoa dela ikusteko; edozelan ere, gehiegi ez luzatzeko aipa dezadan ildo honetatik Mikel Azurmendik esaten duena: «euskaldun usadiozko edo Kopernikaren aurreko batek jakina ikusten zuela berdea nahiz eta kolore berdea halakotzat bereizteko premiarik sentitzen ez zuen: bere kultura azturak eskatzen ziotenez izendatu zuen

belarra, ihar edo heze bezala, horregatik «*hezeko*» berde esan nahi zuen eta *hezetasunak* berdetasuna adierazten zuen; aldiz *hezetasuna* galdutako belarra eta oro har, baita bizia galdutako landarea *legor*, *idor*, *iharra* zen. Egur ebakia edo zura ez zuen inoiz berde izendatu, heze baizik. Lizunkeriak ez zituen inoiz kolore berdez izendatu, zapore *gordinaz* baizik. Oraindik gure egunotan badirauen espezimen horrek ikasia du gaztelaniarekin berde esaten, baina ez du inoiz aipaturiko gauza horietarako erabiliko. «Berde» kolorea aipatzeko soilik da, baina baliteke bere bizitza osoan ia premiarik ez sentitzea inorekin komunikatzeko koloreei buruz bere horretan hartuta»⁷.

Ikuspegi kulturaletik ikusita eta aplikagarritasunari kasu egin behar badiogu, azaldutako ikuspuntua erabat logikoa dela esan daiteke eta horrela aurki dezakegu, besteak beste, Rudolf Arnheim-en liburuan: «Puede ocurrir que determinada cultura distinga los colores de las plantas de los de la tierra o el agua, pero no encuentre utilidad a ninguna otra subdivisión de los matices, y esa clasificación perceptual se reflejará en su vocabulario. Una tribu agrícola puede poseer muchas palabras para designar diferencias sutiles de los colores del ganado, pero ninguna para distinguir el azul del verde»⁸.

BI

Lehenengoaren erabatekotasuna alboan utziz, bigarren honek, euskal kulturak egindako bidea ezagutu eta ulertzeko, oso lagungarria delakoan, aparte ez ditugun beste batzuetan begiratu nahi du. Eta hau egiteko ez ditut aztertuko (euren garrantzia, jakina, gutxietsi gabe) honekin oso harremandurik dauden eta arreta berezia beharko luketen gaiak: hautemate fenomeno, kultura eta hizkuntza⁹.

Abiapuntutzat hartu behar da koloreen *hautematean eta izendatzean historikoki izandako bilakaera*. Koloreak, kolore-mota ezberdinak, ugarituz joan dira historian zehar eta aniztasun honetan sentsibilitatearen garapena (ñabardurez gain, espektro kromatikoaren ezberdintasunak aintzakotzat har-

tzeko ahalmena) eta tindakari berrien aurkikuntza hartu behar dira kontuan.

Gizakiak progresiboki ikasi du kolore ‘berriak’ bereizten. Berezko bilakaeragatik (behar berriei erantzuten) zein beste kulturek eraginik, espektro kromatikoaren hasierako sailkapena aldatzen joan da. Eta kultur fenomeno honen bilakaera agerian uzteko, Berlin eta Kay-k egindako ikerketa¹⁰ ezinbesteko erreferentzia dugu; izan ere, nagusi zen ikuspuntua (kolorea gauza subjektibotzat hartzen duena, lengoaien arbitrariedadean oinarriturik) ezabatuz, kultura desberdinetan oinarritzko koloreak parrakoa zirela eta hauetan, garapenaren arabera, mailak zehazki egiaztatu zuten: «A la hipótesis que se acaba de exponer («existe un conjunto universal de once categorías de color»), Berlin y Kay añaden otra «evolutiva», según la cual los tipos de vocabulario así ordenados representan una sucesión fija de etapas históricas por las que una lengua debe pasar a medida que su vocabulario aumenta»¹¹.

Baina beste kultura batek halako kolorea duela ohartzea- rekin batera, kolore berriak sortzean, ahaztu ezinezko eragina da gai tindakari berrien aurkikuntza. Hau dela-eta, kolore-hitz gehienak ‘nahiko’ berriak direla esan daiteke eta ohitura handiagoa dugun gaztelarekin egin dezakegu aproba, kasu askotan euren jatorria historikoki zehatz daitekeela berehala konturatzeko; aipa dezadan, esate baterako (metaforatik sorturikoak —‘rosa’, ‘naranja’, ‘morado’, ‘granate’,...— eta zeharo adierazgarriak direnak—‘butano’ e.a.— alboan utzita), oinarritzko koloreetako bat izendatzeko dugun ‘magenta’: «nombre de un tinte inventado en 1859, el año en que los franceses y los sardos derrotaron a los austriacos en la batalla de Magenta, en el norte de Italia»¹².

Tindakari berriak sortu izan diren heinean handituz joan dira espektroaren zatiketak, eta gureaz gain, XIX. mendean bereziki ugartitasun izugarria ezagutu izan da. Bertan eta beste mendetan ere kokatze historikoa posible da kasu anitzetan: «azul Prusia (1704), azul cobalto (1802), ultramar sintético (1828), blanco de zinc (1830), malva de Perkin (1856), blanco de titanio (1916), rojo cadmio (1910), viridiana (1938),...»¹³.

Edonola ere, garai batean kolore berri hauen ezak (kolore-ñabardura berriei dagokien neurrian) ez du inor harritzen, baina hutsuneak oinarrizkoei dagozkienean ez izate horrek azalpen bixirik sortu izan du, garrantzitsuena, zalantzarik gabe, *ezinta-sun fisiologiko*-arengatik antzinakoek kolore batzuk ez zituztela ikusten zioena, hots, egun koloreak ikusten ditugun bezala ikusteko gizakiengan garapen fisiologikoa eman ei dela uste zuena. Kolore hauek nagusiki, urdin-berde gamakoak dira eta gaur egun ikusmen akastunaren ikuspuntu hau harrigarria iruditu arren, garai batean pisu handiz erabili izan zen.

William Ewart Gladstone (*Studies on Homer and the Homeric Age*, Oxford, 1858) aipatu ohi da arazo hau benetan ikertu zuen aintzindari gisa¹⁴. Berak Homeroren «Iliada»n agertzen diren koloreari buruzko erreferentzia guztiak batu zituen eta hauen arabera egungoekin alderatuz, euren koloreen hautematea akastuna zela ondorioztatu zuen: «Un estudio cuidadoso nos revela que en los últimos ocho libros de la *Iliada*, hay 208 descripciones de colores. De éstas, 148 se refieren al claro y al oscuro, a la blancura, a la negrura y al gris, mientras que las otras 60 se refieren principalmente al rojo, al marrón y al púrpura. El azul, por ejemplo, no se menciona en absoluto, y de ello sacó Gladstone la conclusión de que los griegos, y por consiguiente otros pueblos antiguos, no eran capaces de ver un gran número de colores y que la percepción fina del color era un bien otorgado por el avance de la civilización moderna»¹⁵.

Aipatu dudan legez, koloreak izendatzean hutsunerik nabarmentenak berde-urdin gamakoak dira, guretzat (mendebaldekoentzat) hain funtsezkoak direnak. Eta ez-izate honek ez du —inolaz ere— esan nahi gizakien aurrean kolore hauek agertzen ez zirenik, erabat nabaria baita, esate baterako, garai hartako landaredia gaurkoa baino askoz ugariagoa zela¹⁶, baina zalantza-izpirik gera ez dadin, erabateko beste datu bat, erabilpenarena, gehitu egin behar da: «...no fue hasta la última década del siglo XIX cuando se advirtió que el arte griego era extraordinariamente rico en colores, incluso el azul, y que se utilizaban de una manera que sugería que la sensibilidad perceptiva de los artistas era como mínimo tan viva como la de Gladstone»¹⁷.

Baina hutsune hau nabarmentzeaz gain, honen zergatiaz ere galdetu zieten beren buruei. Eta garai hartan sorturiko azalpen batzuk eztabaidagarriak izan badaitezke, lekuz kanpo dago gama hauekiko ikusmenaren ezintasunean oinarritzea. Ildo honetatik Hugo Magnus-en liburua, oso osorik hartuta, oso ederki datorkigu hona¹⁸, bertan, alde fisiologikoa nabarmentzeaz gain (19, 21, 23, 27, 34, 36,... or.) egungo ezagutza-mailarekin dagoen aldea ere agerian uzten baitu. Ikus dezagun nola saiatzen den arazoari buruzko azalpenak ematen: «Los motivos de la gran pobreza de colores del poeta (Homero) y de que éste no señalase en sus cuadros más que los tonos muy luminosos, no son estéticos, ni peculiares del gran épico griego. El motivo se encuentra en la naturaleza del hombre de aquella época y las condiciones fisiológicas del sentido de los colores, tal como existían entonces», eta berdeari buruz: «No vacilamos en suponer que en los más lejanos tiempos el color verde, *por una falta de aptitud del órgano de la vista*, no llegaba a la conciencia como una sensación distinta y específica»¹⁹.

Ustezko koloreen hautemate akastun hau grekotarrengan ezezik, garai hartako beste Herrietan ere ematen zen (Egipto da horietariko bat) baina ez naiz luzatuko adibide gehiago ematen, aski baita ikusteko mendebaldeko kulturetan gama batzuentzat kolore izenik eza²⁰ argigarria izan daitekeela gurean. Aldi berean, ustezko arazo fisiologikoa zeharo baztertuta, *historikoki* begiratuta momentu batean *kolore-mota hauek sortu egingo dira*, baina (arreta handiz hartzeko beste datu bat) honek ez du esan nahi garai hartako hitz hauen esanahiak eta gaurkoak bat datozenik, urteetan zehar esanahien aldetik bilakae-
ra bat eman baita.

Hau ia-ia betidanik agerian jarria izan da²¹ eta horrela gertatu zen helenismo deiturikoarekin: iraupen luzea izan zuen garai honetan berde hitza sortu egin zen, bertan bilakaera historikoa emanez: «la palabra griega nunca ha significado plenamente lo que actualmente llamamos verde; sólo indicó el matiz inicial del color comprendiendo el amarillo. En el libro de Aristóteles sobre los colores es completamente opuesto al verde propiamente dicho, el cual se expresa con una perífrasis que

designa el color de la hierba o el del puerro. Schuster expresa que en la lengua de Homero, verde no responde a la noción actual de verde. Una ojeada sobre los poemas homéricos confirma estas observaciones (...); la palabra verde (...) no designa el verde propiamente dicho, sino un color que entonces se confundía con el amarillo pálido. Así Homero atribuye a la miel el epíteto verde y se sirve de él para designar el tinte pálido y verdoso que producen el terror y la angustia. En otros muchos lugares pinta el color de la angustia con el adjetivo verde. Y con el mismo designa el matiz verde de las yemas recientes»²².

Denborak aurrera jo ahala hasierako anbiguitate eta esanahiaren ugaritasunetik kontzeptu kromatiko bezala erabiliztera, finkatze progresibo bat emango da: «La época de Aristóteles se acerca ya más claramente a la noción de verde (...), llama *verde* al color de todas las plantas nuevas (...), la noción era ya bastante perfecta»²³.

Ikuspegi honekin bukatu baino lehen, seinala dezadan koloreen arteko mugatze arazoarekin egiten dugula topo eta agerian da egun erraz bereizten diren «hori», «berde» eta «urdin» kolore-kategoriak ez direla beti ezbairik gabe bereiztu²⁴. Arazo hau aspaldikoa da (noiz 'hori berdeska' noiz 'berde horiska'?) eta honi gehitu behar zaio kultura batek kolore 'berri' bat bereganatzen duenean gertatzen dena: beharrezkoa da alboeta-koek euren eremuaren zati bat galtzea.

Tindakari berriak sortzea edota, besterik gabe, desberdindu beharrak direla medio kolore berriak sortzea gure testuinguruko kultura garatuetan sarri eman izan den fenomeno dugu eta kolore-hitz berri hauek iturri askotatik hartuak izaten dira: maileguak, eratorriak, gauza batekin identifikatuak,...: «La palabra azul viene del persa *lazward*, que se refería a una piedra azul, el lapislázuli. Ultramarino significa simplemente que este color venía de ultramar, mientras que el índigo es una abreviatura de «blue Indian dye» o tinte azul de las Indias. El color «mosca» proviene del ala de la mosca, y el malva es el color de una planta silvestre cuyo nombre botánico es precisamente *Malva*. La púrpura procede del griego *porphyra*, el crustáceo del cual se fabricaba la púrpura de Tiro...»²⁵.

Hau ez da, jakina, hizkuntz arazo bat soilik eta hona eka-
rri badut garrantzi handiko datu berri bat azpimarratu behar
delako da: *kultura testuinguruan kokatu beharra*, alegia. Kolo-
reak adierazteko hizkuntza desberdinek erabiltzen dituzten
erak eta kultura bakoitzak kolorearen espektroa nola anto-
latu eta zatitzen duen halabeharrez hartu behar dira kontuan,
hizkuntza desberdinak parekatzea (errealitatea egituratzeko
era desberdinak diren heinean) ez baita beti posible.

Puntu hau funtsezkoa da eta honen ildotik ikus dezagun
adierazgarria den honako adibidea: «En el lenguaje Hanunóo
de las Filipinas, el «verde» abarca los verdes claros, el amari-
llo y el marrón, pero sólo cuando se refiere al bambú. Nosotros
describiríamos probablemente el bambú recién cortado como
de un marrón vivo, pero no verde. Esto no significa sin embargo
que los que hablan Hanunóo posean una visión defectuosa
del color; significa que el bambú se clasifica de acuerdo con su
grado relativo de oscuridad o claridad, de modo que el bambú
recién cortado se denomina «relativamente verde» en lugar de
decir que es de un marrón rojizo»²⁶.

GUREA

Aipaturiko bidetik, berde kategoriarako dagoen 'hutsuneaz'
galdetzeko, kultura da behar-beharrezko erreferentzi puntua,
kultura desberdinetan egituraketa desberdinak ematen bai-
tira (nahiz eta pentsatu izan den bezala, erabateko arbitrarie-
dadearen pean ez izan)²⁷; horrela, esate baterako, eskimalek 10
zuri ezberdin bereizten ei dituztela²⁸, edo gure kasua dela eta
euskal kulturarekiko kontrajarria bezala, Amazoniako bororoak
ditugu: «Los indios *bororos* del Amazonas disponen en su len-
gua de diecisiete palabras diferentes, que aluden a realidades
para ellos distintas y designan lo que para nosotros es una
realidad única expresada por una sola palabra: el color *verde*»²⁹.

Baina testuinguru honetatik abiatuta (eta aurreko adibi-
dea aipatuta, harrigarria iruditu arren), azpimarratzeko lehe-
nengo datua da gure kulturak kategorია honekiko *ez duela*
erabateko berezitasunik eta berak egindako bidea beste ba-

tzuekin aldera daitekeela. Testuinguru honetan posible da azalpenak bilatzea eta, euskal kulturak, euskararen bitartez adierazita, historikoki egin duen kolore-espektroaren egitura-keta atzematea.

Hasteko beraz, eta berde kategoria egoki kokatzeko, kolore-hitzen *sorrera eta bilakaera arazoak* ditugu. Inoiz ahaztu gabe kasu guztietan Argi-Iluntasun bikoiztasunak (jatorriz egunaren eta gauaren bikoiztasuna) duen lehentasuna espektro kromatikoa egituratzeko orduan³⁰, ibilbide historiko hau posible da antzinako kobazuloetan egindako pinturetatik hastea, eskuragai ziren tindakariak —nola ez— kontuan hartuz: «se tiende a limitar a tres los colores primitivos: blanco, negro, ocre, tal como aparece y cuaja el blanco de las cales y de los yesos, el negro de los carbones, el rojo amarillento de las arcillas o de las tierras ferruginosas»³¹.

Hona hemen beraz, asko zein gutxi garatuak, kultura gehien-gehienentzat baliagarria den oinarri-oinarrizko hiruki kromatikoa, zuria eta beltza gorriarekin osatua. Euskal kasuan, oinarritzko hiruki hau agerian izan da jarria aitzinakoentzat hartuz eta Pierre Lartzabalen hitzak aipa daitezke: «euskal etorkiari sakonkienik lotuak diren koloreak dira hiru: beltza, xuria eta gorria»³².

Hasierako garai horietan beste koloreak, ez gure kulturaren ez bestetan, oraindik ez dira azaltzen eta egungo mendebaldekoentzat hain funtsezkoak diren berde-urdir gamako koloreei dagokienez, besteak beste aipatu ohi diren arazoak direla (jatorrizko pigmentuak urriak zirela³³ eta naturan eta abere engan gutxi hedatuak zeudela) historikoki beranduxe izan ziren erabiliak.

Sorrera historiko honi helduko diot berriz, baina aurrera joan eta kolore-fenomenoaren alde pigmentarioak nagusitasuna bereganatu baino lehenago, *funtsezko bereizketa bat* agerian uzteari beharrezkoa deritzot: nekazaritzan, arrantzan eta, oro har, naturan bertan murgildurik iharduteko bizimoduak nagusi diren giza taldean azaltzen diren koloreak eta artifizialki (pigmentuak eta tindakariak oro erabiliz)³⁴ sorturikoen artean ematen dena³⁵.

Lehenengo multzoan sartzen dira argi-baldintzek eta fenomeno atmosferikoek eraginda zero, itsaso, mendi eta bizidunek orok erakusten dituzten koloreak eta une eta garai desberdinak direla, haiengan ematen diren kolore-aldaketak; behi, behor, oilar edo ahuntzek, esate baterako, izaten dituzten koloreak eta aroz aro ematen diren ñabardurak eta kolore-aldaketak. Oro har, abere lumadun eta iledunengan oso nabaria izaten da hau: noiz kolore bakarrekoak, bikoak, hirukoak,... eta beste ezaugarri batzuk ere bai: gaineko aldetik nabarmenagoa sabel parean baino, argiak jotzen duenaren arabera sortzen diren isladak, ar eta emeen arteko desberdintasunak, abere zahar, heldu, gazte eta kumeen artekoak, e.a.; oiloak, esaterako, zein koloretakoak dira? (eta, arren, ez dezagun erantzun holako batzuk gure aurrean izan gabe), edo begiak, zein koloretakoak? ('iris' delakoa ez da kolore uniforme batekoa ezta kasu argienetan ere). Honek, jakina, erlazio zuzena du kolore hauek izendatzeko era berezi horiekin: nabarra, beilegia, e.a.³⁶

Beste multzoa, aldiz, jantziek har ditzaketen kolore desberdinak edota inguruko gauzak (ateak, lehioak, ormak, lorontziak, kotxeak...) pintatzeko erabiltzen diren koloreak dira, artifizialtasun ezaugarria dutenak, hain zuzen.

Hau nabarmenki izan da agerian jarria Aramaioko base-rritarrekin egindako Doktorego tesian, bertakoen erabilera zehatza azalduz: «Abereengan, izadian, naturan,... koloreak, oso-oso aldakorrak dira. Bizidun denak (eta animaliak, natura, hostoak, belarra,... bizidunak dira) ez du izaten kolore homogeno eta iraunkorrik: hau aldakorra, normalean ez oso bizia eta kasu gehien-gehienetan ez da kolore bakarrekoa izaten edo intensitate berekoa. Hau dela eta, koloreen erabilera bereziki sailkatzeko izaten da; begi-bistakoa denez, eginkizun honetarako ez da beharrezkoa kategoria asko izatea. Gainera, bakarrik batzuetan kolorea izaten da ezaugarririk nabarmenena, gehienetan aldiz, beste hitzek ederki betetzen dute funtzio hori eta askotan, kolorea gauza baten ezaugarria bezala erabiliz, kontrakoa adierazteko ez da kolore-kategoria bat erabiltzen, beste bat baizik: ZERUA: 'azule-lainatuta'.

Koloreak, gauzen ezaugarri bezala (alde pigmentarioa), gauza konkretuak izaten dira eta gauza artifizial bezala sentitzen

dira: horrela «gona berdie», «fraka azulak», «txaketa grisa», «pareta zurixe»,... eta arlo honetan, noski, iaioagoak izaten dira emakumezkoak»³⁷.

Bizitza arruntean kolorea ez da, kasu gehienetan, gauzak bereizteko edo ezagutarazteko erabiltzen den kategoria bakarra eta beste batzuk (ehundura, itxura orokorra eta abar) egoikiagoak eta erabilgarriagoak izaten dira. Askotan (gehienetan ez bada) honek suposatzen du kolorea ez den beste ezaugarri batzuetatik bereizten direla gauzak edota bereizketa, koloreaz gain beste ezaugarri batzuekin batera ematen dela.

Testuinguru honetan ulertu behar da inguruko gauzak eta fenomenoak kasu gehienetan kromatikoki ezaugarritzeko *beharrik ez izatea*. Euskal Herrian gaur egun berdea hartzen baldin bada gure inguruko kolore nagusizat (ia gehienak hiritar bihurturik gauden unean), beste garaietan are nabariagoa izan dela baieztatu daiteke (eta jendeak izadiarekin harreman estuagoak zituela ere, jakina), baina arruntasun honek zerbait adierazten badu hezetasuna edo ondugabetasuna da eta, beraz, zergatik ez erabili berau edo antzeko hitzak (heze, ihar,...?) eta ez abstrakzio-maila suposatzen duen kategoria kromatikoa? Baserritar batentzat belarra berdea dela esatea erabateko huskeria da, ez badu adierazi nahi heldutasun-falta, hezetasuna edo antzerako kontzeptu bat eta kontzeptu nagusia hori izanda, kolore-hitzak zer gaineratzen du? Zein harritu daiteke beraz, gabezia (!) honetaz?

Halaber eta esandakoaren erreferentzia gisa, kolorea ez dela garrantzi handiko gauzat hartzen egiaztatzeko aukera izan dut baserritar eta kaleko jendearekin; aitzitik, bere papera urria da eta kasu gutxitan esanguratsua³⁸. Gauzak kromatikoki adierazteko pentsatzen dugun baino askoz behar gutxiago dago eta beste ikuspuntuak (bereziki alde erabilgarria) lehen-tasunaz agertzea gauza zeharo arrunta da.

Bestalde, kolore-hiztegi urria izateak ez du esan nahi gauzei buruz maila kromatikoan aritzeko ezintasuna dagoenik: errealitatea kromatikoki ezaugarritzeko oinarrizko koloreak ez direnean (eta batzuetan oinarrizko hauekin ere), ez dugu ahortzi behar izugarrizko aukera ematen dutela barra-barra

erabiltzen diren metafora eta perifrasi baliabideek eta kolore-hitzak direnean oso maiz entzuten diren ttikigarriei buruz beste hainbeste esan dezakegu; adibide bezala: tabako, kastain, teja, txokolate, urre, gari, hauts... kolorea³⁹, 'gorriska', 'berde antzera', 'gris edo', 'laruskie', 'marroi antza',...

Edonola ere, *jatorri historikoari* helduz, geure kasuan garbi dago berandu batean sortu izan zela jatorriz arrotza den kategoria hau: «Seguru asko antzinako euskaldunen artean *berdea* ez zen bereizten, eta horregatik ez zuen izenik; *urdin* eta *hori*-ren artean, hor nonbait kokatua zen, baina aparteko izenik gabe. Erromatarrenkin harremanetan sartzean, haien bereizketak eta izenak sartu ziren. Koloreen espektroa aldatu egin zen,...»⁴⁰.

Berde hitza sartu zeneko zehaztasun historikoa zaila bada ematea⁴¹ (eta Luis Villasanteren maipamen honen zenbait gauza alboan utziz), garbi dago sortzea ez dela besterik gabe egiten den zerbait, espektro kromatikoaren egituraketa berria suposatzen duela baizik, bera kokatu berri den eremuan alboetakoek (edo horietako batek, bederen) une horrexetaraino izan duten eremu kromatikoaren murrizketa jasaten baitute, berriaren mesederako.

Honako hau, hizkuntzen bilakaera historikoan, sarri eman den fenomeno dugu eta oinarrizko gauza da lehenengo kolore-hitzek egun duten zabalera semantikoa ez zutela. Gure kasuan gorriak⁴² esaterako, berriagoak diren koloreak (hori, marroi, arrosa, lila, laranja,...) sortzean bere eremua gutxitua ikusi duen bezala, beste hainbeste gertatu zaie oinarrizkoei. Horrela, lehen planteatutako egokitze, mugatze, finkatze arazoak ematen dira, halabeharrezko bilakaera dela medio.

Halaber aipatu beharreko beste elementu bat badugu, ez berez harrigarria delako, gure kolorearekin zerikusi handia duelako baizik: hitz baten esanahi kromatikoaz gain beste batzuk ere eman daitezkeela eta esanahi-aniztasun honen adibide franko dugu errealitate diferenteak (guretzat, behinik behin) adierazten dituzten hitzekin⁴³, koloreen eremuan erraz aurki daitezkeenak: «el primer nombre del hombre Adán vale por 'rojo' y 'viviente' y en las lenguas de raíz eslava, 'rojo' corresponde a 'vivo y bello'»⁴⁴.

Eta kolore berarekin duen harremana kontuan harturik, aipa dezadan beste bat: «Recuérdese que en griego antiguo una misma palabra sirve para lo que nosotros denominamos ‘color’, ‘superficie’, ‘piel del cuerpo’ y por ende ‘cuerpo’»⁴⁵. Esanahi bat baino gehiagoko hitzak dira hauek, kolorearena bat baino ez dena.

Euskaraz antzinako eta oinarrizko koloreekin hau eman izan da (‘bere burua zuritu nahian dabil’, ‘elezuri’, ‘langile zuri da hori’, ‘baltza sakatu’, ‘kopeta beltz’, ‘lana beltz egin’, ‘mutxurdin’,...), gorria kasurik nabarmenena delarik: ‘kale gorrian’, ‘haize gorri’, ‘min gorri’, ‘eguzki gorri’, ‘negu gorri’, ‘premia gorritan egon’, ‘taberna ume gorriz beteta dago’, ‘gose gorria’, ‘larru gorritan’, ‘etxea gorri gelditu’, ‘gorriak igaro’,... Eta honekin batera, toponimoetan ere antzinako hitz hauek baino ez dauzkagu: arriurdineta, argorri, aitzuri, harribeltzeta, beltzuntze, arrigorriaga,...⁴⁶.

Baina hitz berriekin ez da hori gertatzen eta beraien esanahi kromatikoa batera dator alboetako hizkuntzetakoekin, Txillardegik agerian jarri izan duen bezala: «Or ce sont justement ces trois termes-ci (gorri, hori eta urdinari buruz ari da), anciens probablement, qui présentent, du point de vue de leurs étendues sémantiques, des anomalies frappantes; tandis que les trois termes d’origine latine (laranja, berde eta more oraingo honetan) ont des franges chromatiques bien définies, et parallèles à celles des langues voisines»⁴⁷.

Gure kasu honetan, beste kolore-hitz berriekin gertatzen den bezala, berde hitzaren esanahia koloreari soilik mugatua dago eta egungo beste erabilera batzuk egonda ere, erdal gorriak sorturikoak dira⁴⁸, edo bakarren bat, denboraren poderioz, sustraitu dena eta, esate baterako, goitizen bezala erabiltzen den kasua: horrela gertatzen da Ondarroan ‘J. M. berdi’ lagunarekin, jenio txarreko pertsona adierazteko erabilia eta ‘itsas berdi’ esaeratik etor daitekeena⁴⁹.

Non kokatu beraz, gaurko berdea? «Urdin eta hori-ren artean, hor nonbait» Villasantek dioskunez edo, akaso Perurenak seinalatzen duen bezala, «gure usariozko koloreen sailkapen zaharrean, beltzak bereganatzen zuen berdearen gerozko ñabar-dura»⁵⁰.

Belar fresko eta antzekoei ez, noski (heze eta, hor baitaude), baina kromatikoki hurbiltasuna seinalatu behar izanez gero (eta horretara hurrengo lerrook), nire irudirako gakoa urdinean bilatu beharra dago. Baina ez —jakina!— gaur egun ‘azul, bleu’ erdarazkoen parekoa bihurtuz gailendu den urdinean, askoz zentzu zabalagoan baizik: gris, berde, ‘azul’, ‘pardo’, zuri,... kolore nahastua bereziki⁵¹, eta kolore a rena adiera bakartzat hartu gabe, noski. Hemen, berriz ere, Landuchioren hiztegia adierazgarria da, urdin hitza honako erabilerekin agertzen baita: «Barba cana = vicarrurdina; cana cosa = gauça vrdina; moho de pan = oguian vrdina; pardo color = colore vrdina; pardo animal = abere vrdina» eta aipatzekoa da ere gaztele-razko ‘azul’ nola jartzen duen: «Azul cosa = gauça azul»⁵².

Halaber, ezin da ahaztu urdin hitzak beste esanahi batzuk ere hartzen dituela, esate baterako, kontrajarriztat jo daitezkeen «sucio» eta «fina, tersa, blanca» esanahiak Azkueren hiztegian aurkitzen ditugu: «Gero ere atzemanen duzu ni baino urdinagorik, aun más tarde encontrará usted (personas) más sucias que yo». «Mari-urdin: mari sucia, epíteto que se da a mujer sucia». Eta bestalde, «Azal urdiñagoko amen alabarik eztozu zeure bizian ikusi: zanak kontau zekiozan: hija de madre de tez más blanca no ha visto usted en su vida: se le podían contar las venas»⁵³.

Eta baten bat harritzen badu urdinaren ikuspegi honek, egun holako erabilerek oraindik bizirik dirautela jakin beza: hala azaltzen da 1989-90. urteetan Aramaion egindako ikerketan. «Azule» gaztelerazko ‘azul’ adierazteko erabilia zen eta urdina kolore bezala ez zela ikusia izateaz gain, koloreari atxikituz gero honako hauekin, nagusiki, identifikatua izan zen: «grisa edo», «marroi antza», «berdeska», «azule»: «Ez da benetako koloretzat hartzen, tartekoa, indar gutxikoa eta artoak edo ogiak ‘urdintzen’ direnean hartzen duten kolorea denez, ez da erraza definitzen («gaitza da esateko, como berde agrisao») eta are gutxiago identifikatzen»⁵⁴. Eta beste erabilerei dagokienez, «zelako mutiko urdine!» edo «daukan edadiatz zelako gizon urdine!» moduko esaldiak, osasuntsu eta itxura, kolore ederreko pertsoneri atxikitua, gaur egun ere aipatu izaten direla egiaztatzerik izan dut⁵⁵.

Aurrean dugu beraz, hitz zahar bat⁵⁶ zabalera semantiko handia duena eta bide honetatik arazo hau uler daitekeela-koan nago; honen adibiderik beste kulturatan aurki dezakegula: «la palabra galesa *glas* cubre el rango de las palabras inglesas *green* ‘verde’, *blue* ‘azul’ y *grey* ‘gris’»⁵⁷.

Bestalde, kolore hauen arteko hurbiltasuna (eta nahasmena) agerian azaltzen da hainbat kulturatan eta, kritikatu-izanda ere, Hugo Magnus-en liburuan hurbileko erreferen-ziak aurki ditzakegu, besteak beste, gure kasua aipatzen baitu: «En la familia de las lenguas tártaro-finesas, el azul se confunde con el verde y surge igualmente de la noción de gris. La misma observación puede hacerse en vasco»⁵⁸.

Honekin batera Patziku Perurenak aipatzen duen kasu bi-xtia, euli urdinaren ekar daiteke hona: «Gaur egun euli beltza esaten zaionari berari deitzen zitzaola esanen nuke behiala *euli urdina*. Ikusi duenak bai baitaki, euli beltzak eguzkiaren argitara hartzen duen kolore *berde urdinska*. Eta honen hari-tik: «Beltzetik urdinera pasatzen da gure berezitasun seman-tiko zaharra. Berdea hor galtzen dela dirudi tartean. Beltzak bereganatzen du, edota urdinak»⁵⁹.

Guretzat, mendebaldeko hiritarrentzat, muturreko kasuak ez izanez gero, inongo arazorik ez dago kategoria hauek bereiz-teko, baina hauen arteko nahasmena sarri eman izan den fenomeno dugu. Hainbat kulturatako kolore-hiztegiaren bila-kaeran, era berezi batez urdin eta berdearen arteko nahas-menen adibide ugari aurki dezakegu eta lehen Lazaro Geiger-en aipamen bat jaso badut (artikulu honen 21. aipua hain zuzen), Hugo Magnusek hainbat kultura ikertzen honako datua ere age-rian jarri zuen: «Il almost every language investigated, he noted a lack of differentiation between green and blue»⁶⁰.

Hainbat autorek agerian jarritako fenomeno honek azalpen bitxiak merezi izan ditu eta horien artean —Magnusena (uhin-luzeretan oinarritzen dena) albora utziz—, W. H. R. Rivers-enak merezi du aipatzea: «the retina of the Papuan is more strongly pigmented than that of the European. As a consequence, he

concluded, blues and greens would be strongly absorbed, resulting in a corresponding insensitiveness to these colors»⁶¹.

Bereizketa hau ez dela hain erraz egiten eta zailtasunak daudela ohartzeko kasu gehiagorik aurki badaiteke ere⁶², aipatuko dut Berlin eta Kay-ren ikerketa, kultura ezberdinekin emandako emaitza adierazgarria baita; bertan, berde kolorea izan zen erantzun sakabanatuenak sortarazi zituen eta ondorioz, eremurik zabalena berak betetzen zuen⁶³. Eta gutxi balitz, urteak igarota, proposaturiko aldaketa erabat esanguratsua da: «Kay propuso una revisión de su teoría proponiendo ‘VERDUL’»⁶⁴.

Berde-urdiraren arteko nahasmenak gure testuinguruan ere atzeman daitezke, alde batetik mugagaiztasun hau agerian utziz eta bestetik erdarazko koloreekin (hots, nagusia den ikusteko era honekin), dagoen ustezko parekotasuna zalantzan jarriz. Lehengo kasua Aramaioko baserritarrekin egindako elkarrizketetan azal dutakoa izan daiteke, bertan eta zaharren artean 26 elkarrizketatuetatik 11 kasutan nahasmena eman edo gutxienez, oharren bat jarri izan nuen zerbaitek nahasmen hori adierazten zuena; esaterako, berdeari ‘azule’ deitu nahiz eta gero zuzendu, edo aukeraketetan zalantza mudantzan egon eta nahiz eta okerririk ez egin, bere andreak nahasten ohi dituela azaldu⁶⁵.

Bestalde, gaztelerazko koloreekin parekotasuna zalantzan jartzen duten beste kasurik badago eta gama honi lotuta aipa dezadan arrainari dagokionez gaztelerazko ohizko bereizketa «pescado blanco y azul», Ondarroan, esate baterako, «arrain zurixe eta berdi» dela (ahantzi gabe «arrain gorrix» ere bereizten dutela).

HIRU TERDI

Zer da itsasoa urdina⁶⁶ dela esatea? Abstrakzio-mailan kokaturiko esaldia, uneko egoera (zein koloretakoa ikusten ari gara itsasoa?) kontuan hartzen ez duena, orokorkeria galanta, beraz. Arrantzale batek, bertan bere lanbidea duen batek ez lioke ‘zein koloretakoa da itsasoa’ galderari horrela erantzungo, aitzitik (irrifarra eta halabeharrezko keinuaz gain) ‘bada segun’

edo antzerakoa izango da, seguruenik ‘batzuetan holakoa, beste batzuetan...’ gaineratzeko.

Baina hautematearen bidetik abiatuta, Donostiako Urgulletik —esate baterako— astiarekin itsasoari so gelditzen den batek zeruaren egoera, eguneko unea, argiaren baldintzak eta itsasoaren egoera bera halako kolore bat edo beste ikusteko orduan nola diren aldagaiak egiazta dezake; momentu berean itsaso zabalean bi kolore eta gehiago (gris ingurukoak bereziki) atzematea erabat arrunta dela edozeinek ikus dezake, are gehiago era nabarmenean, galarrena aurreko momentuetan, alde batean berdea eta bestean urdina (gehi grisa eta kontaezinezko ñabardurak) ikusten ditugunean. Egoerak berak bi koloreon ageri-ageriko hurbiltasuna erakusten digu. Eta hurbiltasun hau atzemateko antzerako esperientzia egin daiteke lehorrean: belarrak, sastrakak, zuhaitz-hostoak berdeak izanda (udaberrian kasu) eta basoa bera berdea ere, urruntzen garen heinean nola ‘urdintzen’ diren denok dakigun gauza da, aparteko basoak eta mendiak urdinak ikusten ditugula.

Honako lerro hauetan hautemate fenomenoarekin ari gara eta, bide batez, kontzeptu kromatikoak erabiliz, baita hizkuntzarekin ere. Testuinguru honetan ulertu behar da euskal kolore-hitzak kromatismoari soilik atxikitzea murrizketa egitea dela. Gure kasuan kromatismoa soilik edo ia soilik adierazten duten hitzak berri-berriak dira, mailegutuan hartutakoak. Euskaraz kolore-hitz zaharrenek beste esanahirik ere badute eta nik ez nuke esango beste horiek esanahi kromatikoari (beranduago) gehitutakoak direnik, aitzitik, nire ustez esanahi kromatiko hori batera dator (ez era kontrajarrian) hitz horretan bertan dagoen esanahiarekin.

Horregatik, hasierako galdera nonbait kutsatuta dagoela esango nuke: artikulu honen izenburuko galderak klabe kromatikoaren arabera (pigmentuen nagusitasuna) bakarrik du zentzurik, baina ez izadi edo bizidunen partetik. Dagoen bezala planteatuta, lehendabiziko gaia kolorea bera da, kontzeptu bezala duen ezaugarriarekin, eta honek suposatzen du pigmentariedadeari, artifizialtasunari lehentasuna ematea. Eta hemen dago ‘tranpa’: halabeharrez planteatuta dago, logikoena

«akaso egon behar den» litzatekeena (hau ere ez 'kutsadura'rik gabekoa: zer egon?, zerk behartzen du izatera?).

Oro har, arazoa aztertzeko hartzen den ikuspuntua funtsezkoa dela nabarmendu nahi dut, ez baikara (kaletarrok) jartzen besteen egoeran, izadiarekin harreman estuekin bizi diren edota, are gutxiago, gure arbasoen egoeran. Ildo honetatik aspaldikoa den Hugo Magnusen ikerketa argigarria izan daiteke: «His materials from certain African pastoral groups, especially the Ovaherero of West Africa, show a complex set of secondary color terms for different colorations of livestock but a lack of separate terms for green and blue», eta Magnusen hitzak aipatuz: «Insofar as the color table coincides with the colors of livestock, i.e., of cattle, sheep and goats, there is no difficulty in naming colors. They cannot name colors which do not pertain to livestock, especially blue and green, although they can distinguish the colors from each other and can name them with foreign words if necessary (...) The uncivilized can also distinguish the colors, but cannot name green and blue and find it very comical that there should be names for these colors»⁶⁷.

Planteatutako guzti honen atzetik garrantzi handiagoko beste galdera bat dago: zergatik ez dago KOLOREA adierazteko euskal hitz jatorririk⁶⁸. Hemendik abiatzea funtsezkoa da, sakonki erantzun nahi izanez gero: KOLORE hitza maileguzkoa da eta honek (kontzeptu bera bere baitan dagoenez) asko adierazten duelakoan nago, esaera zaharrak dionari (*Izana, izena*) egokia oso deritzodalarik.

Batzuetan entzuten den beste horrek, MARGO, ez digu askotarako balio⁶⁹, eta gutxienez, Hegoaldean hedatua ez dagoen KARAREkin antzerako problema dugu⁷⁰. Baina hau, jakina, ez da hemen jorratuko den (erakargarritasun handiko) arazoa, halabeharrez beste baterako utzi beharko dugu.

AIPATURIKO LIBURUAK

ARNHEIM, R.: *Arte y percepción visual*, Alianza Editorial, Madrid, 1981.

AZKUE, R. M.: *Diccionario Vasco -Español -Francés*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, (1906) 1969.

AZURMENDI, M.: *El fuego de los símbolos*, Baroja, San Sebastián.

AZURMENDI, M.: «Kolorearen hitzak eta koloreko gauzak tradiziozko euskal kulturaren» in ARTELEKU: *Artea eta estetika. Identitatearen metaforak*, Ikerketa estetikoaren disziplinarren mintegia, Urriazaroa, 1991, Arteleku, Donostia.

BELTZA, Joannes: «Ezkutuko koloreak euskal literaturan» in *Egin*, 1985-XI-6, 21 or.

BERLIN, B. & KAY, P.: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969.

BRUSATIN, M.: *Historia de los colores*, Ed. Paidós, Barcelona, 1987.

BRUSATIN, M.: «Colore» in *Enciclopedia*, vol. terzo: Città-Cosmologie, Turin, 1978, 388-411 or.

COROMINAS, J.: *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Gredos, Madrid, 1983.

ESPEJO MURIEL, Mª M.: *Los nombres de los colores en español. Estudio de lexicología estructural*, Universidad de Granada, 1990.

EYOT, Y.: *Génesis de los fenómenos estéticos*, Blume, Barcelona, 1980.

GAGE, J.: *Color y cultura*, Siruela, Madrid, 1993.

GARCIA CALVO, A.: *Lalia. Ensayos de estudio lingüístico de la Sociedad*, Siglo XXI, Madrid, 1973.

HAYES, C. (koordinatzailea): *Guía completa de pintura y dibujo. Técnicas y materiales*, Hermann Blume, Barcelona, (1980) 1985.

HUDSON, R. A.: *La sociolingüística*, Anagrama, Barcelona, 1981.

JODIN, A.: *Etude comparative sur les noms des couleurs*, Chevalier-Marescq, Paris, 1903.

KINTANA, X. et al.: *Euskal Hiztegi Modernoa*, Ekin, Bilbo, 1977.

LANDUCHIO, N.: *Dictionarium linguae cantabrigae*. Edición de Manuel Agud y Luis Michelena, Seminario «Julio de Urquijo», San Sebastián, (1562) 1958.

LARZABAL, P.: «Euskaldunak eta koloreak» in *Euskera XX*, 1975.

LARRESORO: *Hizkuntza eta pentsakera*, Etor, Bilbao, 1972.

LEECH, G.: *Semántica*, Alianza, Madrid, 1981.

LEVI-STRAUSS: *Tristes trópicos*, Eudeba, Buenos Aires, 1976.

MAGNUS, H.: *Evolución del sentido de los colores*, Hachette, Buenos Aires.

MICHELENA, L.: *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid, 1964.

NAVARRO ALCALA-ZAMORA, P. J.: *Sociedades, pueblos y culturas*, Salvat, Barcelona, 1981.

PERURENA, P.: *Koloreak euskal usarioan*, Erein, Donostia, 1992.

PRECIADO SAEZ DE OCARIZ, J. M^a.: *Kolorea herri euskaldun batean. Galdesorta baten diseinua eta aplikazioa Aramaioko bi muturretako belaunaldietan*. EHUko Argitarapen Zerbitzua, Leioa, 1994.

RUBERT DE VENTOS, X.: *Teoría de la sensibilidad*, Península, Barcelona, (68) 1979.

SALVADOR, G.: *Estudios dialectológicos*, Paraninfo, Madrid, 1987.

SARRIONAINDIA, J.: *Ni ez naiz hemengoa*, Pamiela, Iruña, 1985.

TXILLARDEGI: «La structuration du champ sémantique de la couleur en Basque» in *Euskera XX*, 1975.

URQUIJO, Julio de: «Nombres vascos» in *RIEV V*, 1969.

VARLEY, H. (zuzendaria): *El gran libro del color*, Blume, Barcelona, (1980) 1982.

WHITE, M.: «Zer dira tindakariak?» in *Elhuyar* 30, 1989, abendua, 26-30 or.

1. SARRIONAINDIA, J.: *Ni ez naiz hemengoa*, Pamiela, Iruña, 1985, 161 or.

Bestelako ikuspuntua eskainiz, JOANNES BELTZAK idatziriko «Ezkutuko koloreak euskal literaturan» dugu: *Egin*, 1985-XI-6, 21 or.

2. Bere jatorria konparazio batean sortzen da: «tiré de «orri», feuille d'arbre, eta «-legi», par analogie avec «beilegi», TXILLARDEGI: «La structuration du champ sémantique de la couleur en Basque» in *Euskera XX* 1975, 232 or. Aurretik ere esanda zeukan: «...(«berde») abarkak eta kaikua jantzi: «orlegi»...», LARRESORO: *Hizkuntza eta pentsakera*, Etor, Bilbao, 1972, 35 or.

3. Hala nabarmentzen du Patziku Perurenak Lizardi, Lauaxeta, Mirande, Orixeren adibideak aipatuz. PERURENA, P.: *Koloreak euskal usarioan*, Erein, Donostia, 1992, 61-63 or.

4. TXILLARDEGI: *Op. cit.*, 232 or. Patziku Perurenak honi buruz Eduardo Gil Beraren hitzak aipatzen ditu: «... eta undarrin «musker» kolorearen asmatzailearen artikulua. Jean Etxepare medikuak asmatu zin, eta frogatua omen zio eragin handia zuela (hortan eta beste gauza aunitzan) Lizardigan». PERURENA, P.: *Op. cit.*: 63 or.

5. PERURENA, P.: *Op. cit.*: 65 or.

6. «Solas ferdeak», «Perdekeriak» ez dira etorkiz euskaratik, baina erdaratik. Euskaraz erraten dugu «Solas gordinak», «Gordinkeriak»; LARZABAL, P.: «Euskaldunak eta koloreak» in *Euskera XX*, 1975, 403 or.

7. AZURMENDI, M.: «Kolorearen hitzak eta koloreko gauzak tradiziozko euskal kulturaren» in ARTELEKU: *Artea eta estetika. Identitatearen metaforak*, Ikerketa estetikoaren disziplinarako mintegia, Urria-

-azaroa, 1991. Arteleku, Donostia, 61 or. Honi buruzko apunte labur bat ere egiten du bere liburuan: *El fuego de los símbolos*, Baroja, San Sebastián, 82 or.

8. ARNHEIM, R.: *Arte y percepción visual*, Alianza Editorial, Madrid, 1981, 364 or. Irakurlea konturatuko da urdin eta berdearen arteko hurbiltasun honen aipamena adierazgarria dela, geroago ere agerian jarria izango dena.

9. Gainera, ezin da ahaztu oso kontuan hartzekoak diren bigarren mailako beste batzuk ere hor daudela: oinarritzko koloreak eta eratorriak, kolorea eta lengoaiak, kolore-hitzen entropia, e.a.

10. BERLIN, B. & KAY, P.: *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969.

11. LEECH, G.: *Semántica*, Alianza, Madrid, 1981, 303 or.

12. VARLEY, H. (zuzendaria): *El gran libro del color*, Blume, Barcelona, (1980) 1982, 50 or. Begirada historiko hau egin nahi izanez gero, liburu bat bereziki aipatu beharra dago: BRUSATIN, M.: *Historia de los colores*, Ed. Paidós, Barcelona, 1987. Beste aldetik, askotan erabiliak izaten diren hiztegi etimologikoak ditugu, horien artean: COROMINAS, J.: *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana*, Gredos, Madrid, 1983.

13. HAYES, C. (koordinatzailea): *Guía completa de pintura y dibujo. Técnicas y materiales*, Hermann Blume, Barcelona, (1980) 1985, 22-26 or.

14. Honen atzetik beste batzuk (Lazaro Geiger, Grant Allen, Hugo Magnus,...) etorriko dira alde berriak proposatuz, nahiz eta Gladstonen lana zela-eta, oso baldintzatuak izan; ikus: «The growth of color vocabulary: one hundred years of theory» (Appendix II), in BERLIN, B. eta KAY, P.: *Op. cit.*, 134-151 or.

15. VARLEY, H.: *Op. cit.*, 50 or. Zentzu berean beste aipamen batzuk erraz aurkituko ditugu: ARNHEIM, R.: *Op. cit.*, 365 or.; MAGNUS, H.: *Evolución del sentido de los colores*, Hachette, Buenos Aires, 36-39 or.; BRUSATIN, M.: *Op. cit.*, 38-39 or. Azken liburu honetan Friedrich Nietzsche-ren lerro adierazgarri batzuk aipatzen dira: «Ceguera cromática de los pensadores. ¿Qué diferente han visto la naturaleza los griegos si nos vemos obligados a reconocer que sus ojos eran ciegos para el azul y para el verde, y en vez del primero veían un pardo más oscuro, en lugar del segundo un amarillo...» (53 or.).

16. Geiger ha demostrado que en los documentos literarios de las épocas más lejanas apenas se halla el menor indicio del verde. «Han existido, dice, naturalmente objetos de color verde para los hombres desde que hay vegetales sobre la tierra. Si por motivos religiosos, el hombre estaba familiarizado con la observación del cielo, no menos le interesaba la tierra, de cuyos productos se alimentaban los hombres y los animales. Sin embargo, a pesar de mencionarse frecuentemente la tierra en los diez libros de himnos del *Rig Veda*, no se emplea allí el adjetivo verdi, ni el azul para el cielo. Se habla a menudo de árboles, hierbas, forrajes, ramos maduros, frutos deliciosos, montañas ricas en frutos, semillas y labores, pero jamás se habla de verdes praderas». «Lo mismo se observa, prosigue Geiger, aún con más asombro en el *Zend Avesta*, pues el interés por la tierra y por su fertilidad en aquel libro es mayor que en el *Rig Veda*». MAGNUS, H.: *Op. cit.*, 4.951 or.

17. VARLEY, H.: *Op. cit.*, 50 or. Adibide oso adierazgarriak John Gagek eskaintzen dizkigu eta gogorki kritikatzeko ateratako ondorio okerrak. Halere, zehatzagoa da aurkikuntza hau kokatzen: «Durante la primera mitad del siglo XIX, arqueólogos de toda Europa y Escandinavia habían ido descubriendo que, de hecho, la arquitectura y la escultura griegas habían sido decididamente pintadas. Ya en 1817...», GAGE, J.: *Color y cultura*, Siruela, Madrid, 1993, 11 or. eta oro har 1. atala: 11-28 or.

18. Kontuan hartu liburu hau 1877.ean argitaratu zuela eta bertan alderdi filologikoko informazioarekin Geigerren tesiak laguntza jasotzen zuen. Hala ere, Hugo Magnusen lanaren balioa geroko lanek ematen digute, hasierako oker haietaz jabetu baitzen: «by 1880 Magnus realized that increasing complexity of color vocabulary did not necessarily reflect changes in the ability to discriminate between colors. He saw that Geiger could be right about the philological evolution and wrong about the presumed physiological evolution», BERLIN, B. eta KAY, P.: *Op. cit.*, (Appendix II), 139 or.

19. MAGNUS, H.: *Op. cit.*, 39 eta 51 or. (Etzanez neronek jarri ditut).

20. «Les Grecs et les Latins n'ont donc pas dégagé l'idée abstraite de couleur verte, pas plus qu'ils n'avaient nettement caractérisé l'autre idée abstraite de couleur bleue...», JODIN, A.: *Etude comparative sur les noms des couleurs*, Chevalier-Marescq, Paris, 1903, 27 or.

21. Besteak beste eta bere testuinguruan kokaturik, Geiger bera aipa daiteke: «Geiger felt that many terms for blue originally signified green and that an even larger proportion signified black», BERLIN, B. eta KAY, P.: *Op. cit.*, (Appendix II), 136 or.

22. MAGNUS, H.: *Op. cit.*, 52 eta 54 or. Adibide gehiago aurkitzen dira hurrengo orrialdean: «Hesiodo aplica el epíteto al color de los árboles cuando habla de una rama verde, pero también califica de la misma manera el color del acero. Análogamente lo emplearon Píndaro, Sófocles, Eurípides y Tucídides. Sófocles denomina así el color de la arena y Tucídides pinta con el mismo adjetivo el tinte lívido y pálido de un enfermo, mientras que Eurípides designa con esa expresión el vino blanco para distinguirlo del rojo» (55 or.). Bestalde, ez dirudi oso garbi dagoenik *De los colores* liburua Aristoteles-ena den edo, Manlio Brusatinekin galdetzen duen bezala, Teofrastorena, BRUSATIN, M.: *Op. cit.*, 38 or.
23. MAGNUS, H.: *Op. cit.*, 55 or.
24. Txillardegik planteatzen du, besteak beste, kasu hau: «Nous connaissons tous le mot «chlorophylle», proposé par les chimistes français Pelletier et Caventou en 1817 pour désigner la substance verte des feuilles des plantes. Dans ce mot la racine grécque «chloros» a pris une valeur proche de notre appellation «vert». Mais nous connaissons aussi le mot «chlorose», qui désigne une «maladie des plantes provoquant la jaunissement des feuilles» (Larousse); et dans lequel la racine «chloros» a pris une valeur proche de notre terme «jaune». Voilà donc une contradiction apparente: jaune ou vert?». TXILLARDEGI: *Op. cit.*, 225-226 or.
25. VARLEY, H.: *Op. cit.*, 50 or.
26. *Id.*
27. «...numerosos estudios publicados al respecto (sobre denominaciones de color), algunos de los cuales se han realizado comparando diversas lenguas y demostrando cómo cada una de ellas segmenta el *continuum* color de una forma arbitraria e independiente», ESPEJO MURIEL, Mª M.: *Los nombres de los colores en español. Estudio de lexicología estructural*, Universidad de Granada, Granada, 1990, 24 or. Eta esandakoaren oinarri gisa lan ugari aipatzen duela ere nabarmentzekoa da.
28. Aipamen hau oso hedatua dago eta beti adibidetzat hartua izaten da, horietariko bat da: RUBERT DE VENTOS, X.: *Teoría de la sensibilidad*, Peninsula, Barcelona, (68) 1979, 280 or. Helen Varleyk honez gain, harridura sortzen duten beste batzuk ere aipatzen ditu: «Los habitantes del desierto poseen una amplia gama de palabras para calificar los amarillos y los marrones, los esquimales tienen un extenso vocabulario para diferenciar varios colores y condiciones del hielo y de la nieve, y los maories tienen más de cien expresiones para cubrir lo que nosotros llamamos simplemente «rojo». Asimismo, los maories tienen nombres de color para calificar las edades y fases del crecimiento de las plantas que nosotros describiríamos en términos de tiempo o de tamaño, y unos cuarenta nombres de colores les ayudan a distinguir entre las distintas formaciones de nubes», VARLEY, H. *Op. cit.*, 50 or. Manlio Brusatin-ek ere jasotzen du: «quasi un centinaio di rossi per le tribù di Maori o sette tipi di bianco per gli Eschimesi», BRUSATIN, M.: «Colore» in *Enciclopedia*, vol. terzo: Città-Cosmologie, Turin, 1978, 388 or.
29. NAVARRO ALCALA-ZAMORA, P. J.: *Sociedades, pueblos y culturas*, Salvat, Barcelona, 1981, 55 or. Ildo beretik daude Paranho Montenegro brasildar antropologoaren hitzak: «Habitantes de la selva y viviendo continuamente dentro del verde, los bororos distinguen 17 colores de ese color, con 17 voces diferentes», SALVADOR, G.: *Estudios dialectológicos*, Paraninfo, Madrid, 1987, 26 or.
30. Lehendabiziko bereizketa hau oinarri-oinarrizkotzat hartu behar da eta zentzu honetan agertzen da ikerketa antropologikoetan *ézezik* aipaturiko Berlin eta Kay-en lanean ere, azken honetan zenbait herri-tako adibideak azalduz.
31. BRUSATIN, M.: *Op. cit.*, 27 or.
32. LARZABAL, P.: *Historia de...* *Op. cit.*, 401 or.
33. Leroi-Gourhan-en erreferentzia bat aipatuz: «el tiempo aportará procedimientos nuevos(...), colores nuevos como los verdes o los azules...», EYOT, Y.: *Génesis de los fenómenos estéticos*, Blume, Barcelona, 1980, 164 or. Hemen berriz ere, Berlin eta Kay-en lana eta bertan agertzen den 'hipótesis evolucionista' gogora daiteke.
34. Tindakarien eta pigmentuen arteko bereizketaz, zein tindakarietarik egun jokatzen duten paperaz jabetzeko, ikus: WHITE, M.: «Zer dira tindakariak?» in *Elhuyar* 30, 1989, abendua, 26-30 or.
35. Lartzabalen lantxoan oso bereizketa interesgarria jasotzen da iraunkorren eta aldakorren artean, LARZABAL, P.: *Op. cit.*, 404 or.
36. Adibidetan sartuz gero zaldiarena har dezakegu eta tradizio handia duen gaztelera: beltz eta zuririk badago, noski, baina giro horretan murgildurik ez dagoen batek nekez ulertuko litzuke beste izen hauekin adierazten diren koloreak: 'picazo', 'tordo', 'bayo', 'ruano', 'alazán', 'pio', 'overo', 'isabela', 'rato-nero', 'lobero', 'zaino', 'ruano-fresa', 'avellana'.... Euskaraz ere erabilera bereziak eman egiten dira sarri:

horrela, ilea beltza, zuria edo gorria baino «morenue, kastaino, rubixue», lurra «baltza» bai (baita zuri eta gorri ere), baina «arei-lurra», «buztin-lurra» eta abar...

37. PRECIADO SAEZ DE OCARIZ, J. M^o.: *Kolorea herri euskaldun batean. Galdesorta baten dseinua eta aplikazioa Aramaioko bi muturretako belaunaldietan*. EHUko Argitarapen Zerbitzua. Leioa, 1994, 405-406 or. Eta jarraian: «Belaunaldi hauen arteko aldaketak handiak izan dira, seinalatu dudana legez, eta kolore-munduan ere nabariak: baserriak nagusi hauei egokitu zitzaizkien garaian errealitatea naturalagoa zen: inguruetatik hasita (ez elektrizitate dorreak, ez irrati-antenak mendi tontorretan —Murugain—, ez telebista-antenak teilatuetan, ez hainbeste bide eta), lanerako erabiltzen zen indarra (idi, zaldi, mandoenan) edo jakiak ere, ziren bezala agertuz eta euren itxura, euren kolorea egoeraren adierazle.

Egun, berriz, artifizialtasun hori nagusi da, bertako inguruetan nabariagoa izateaz aparte, lanerako indarra kolore artifizialaz jantzi da (traktoreak, kotxeak, tresna motordunak oro), jakiak ere koloratzailekin iristen dira, itxura ederra baino ederragorik erakutsiz zaporerik gabeko negutegiko fruitu hauena», 406-407 or.

38. «Jzadian, naturan kolorea momentu gutxitan da inportantea eta «kolore» hitza entzuten dutenean kolore artifizialarekin lotzen dute: pintura, arropa eta abarretan agertzen den horrekin, alegia», *Ibid.*, 408 or.

39. Hemen mugarik ez dagoela esan daiteke eta kasu bitxiak erruz azaltzen dira: «nazarena kolorea», Aste Santuan 'Jesus nazarena' figurari jaitzen zitzaion kaparen kolorea, alegia. *Ibid.*, 231 or.

40. VILLASANTE, L.: *Euskararen auziaz*, Luis Elizalde saila, 9. liburukia, 1989, 76 or.

41. Kolore hau dela eta, K. Mitxelena-ren aipamen bat dugu XIV. mendean kokaturik: MICHELENA, L.: *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid, 1964, 57-59 or. Gaztelarazko «verde» (Del lat. VIRIDIS id. y 'vigoroso, vivo, joven') aipaturiko Joan Corominasen hiztegian (nahiz eta aurretik erabilia) 1019. urtean kokaturik agertzen da. Berebat euskarari buruz dugun lehenengo hiztegian (LANDUCHIO, N.: *Dictionarium linguae cantabricae*, Edición de Manuel Agud y Luis Michelena, Seminario «Julio de Urquijo», San Sebastián, (1562) 1958), adierazgarria da erdal hitz hau eta aditza bihurturik («verdererse») euskarara itzuli gabe egotea (190 or.). «Hojaldre...orri verdea» (136 or.) eta «piedra sufre...verde sufrea» (172 or.) dira honi buruz dauden beste aipamenak. Azken (harrigarri) honi buruz Mitxelena-k gaineratzen du: «las primeras letras de VERDE están escritas sobre algo anterior».

42. Adibidetzat har daitezke 'horia' eta beren —kideak ez badira (AZKUE, R. M.: *Diccionario Vasco-Español-Francés*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao, (1906) 1969.)— mailakoak: LARU (gaztelarazko 'claro'tik ei datorrena) eta BEHILEGI (adierazgarria izen bera), gorriarekiko duten menpekotasuna agerian izan da jarria, adibide batzuk aipatuz («gorringoa, tabako gorria, behi gorriak, ipar-gizon bilo gorriak, e.a.») in TXILLARDEGI: *Op. cit.*, 229 or. eta LARZABAL, P.: *Op. cit.*, 402 or.

Kolore-hitzen artean berriagoak direnak ere aurki ditzakegu eta zuzenean egiaztatutako bat aipatzearen, Aramaioko zaharren laruak nola hartzen dituen gazteen hori eta laranjaren eremuak, aipaturiko Doktorego tesian ikus daiteke: besteak beste, 292, 448-449 eta 591 or. Kasu hau oso garatuak ez diren hizkuntzatan erraz aurki daiteke: «...en zuni un término único equivale al inglés orange 'naranja' y yellow 'amarillo'», HUDSON, R. A.: *La sociolingüística*, Anagrama, Barcelona, 1981, 98 or.

43. «Los Nambikwara no tienen más que una palabra para decir *lindo y joven*, y otra para *feo y viejo*», LEVI-STRAUSS: *Tristes trópicos*, Eudeba, Buenos Aires, 1976, 304 or. Hau, jakina denez, beti eman izan da: «Recordemos la palabra griega *kalos*: bello, del sánscrito *kalyas* sano. (...) véase el latín *pulcher*: bello, cuyo primer sentido era «fuerte, poderoso» y se aplica a un animal corpulento, robusto» EYOT, Y.: *Op. cit.*, 133 or.

44. BRUSATIN, M.: *Historia de...*, *Op. cit.*, 36 or.

45. GARCIA CALVO, A.: *Lalia. Ensayos de estudio lingüístico de la Sociedad*, Siglo XXI, Madrid, 1973, 197 or.

46. Badira beste batzuk hain hedatuak ez daudenak, 'nabar' hitzarekin osatutakoak adibidez, edo bitxiak gertatzen direnak, Aramaion bildutako 'iralarueta' kasu.

47. TXILLARDEGI: *Op. cit.*, 228 or.

48. Horietaiko bat «txiste orlegiako esieran dugu, Amatiñoren zuzendaritzapean EGUNA astekarían agertzen zen atal baten izenburua hain zuzen.

49. Azkuek eta beste batzuk aipatzen dute haize eta oro har, eguraldiari atxikituz: «eguraldi busti zipotzantza», PERURENA: *Op. cit.*, 78-79 or.

50. *Ibid.*, 60 or.

51. «*Urdin* hori zer den ez dugu ongi jakiten. Nik Arantzazuko baserriar zahar bati (Ladislaio Odriozola) galdetu nion ea zer zen *ur-din*. Eta erantzun zidan: «Urdin da zuri nahastua», VILLASANTE, L.: *Op. cit.*, 76 or. Liburu askotan aurki daitake erreferentzia hau: PERURENA, P.: *Koloreak euskal usarioan*, Erein, Donostia, 1992, 158 or.; SARRIONAINDIA, J.: *Ni ez naiz hemengoa*, Pamiela, Iruña, 1985, 92 or.; MOCOROA, J. M^a: «*Ortik eta emendik*». *Repertorio de locuciones del habla popular vasca*, Labayru, Eusko Jaurlaritz, Etor, Donostia, 1990, 2914 or. Azken honek 'gris' itzultzen du.
52. LANDUCHIO, N.: *Op. cit.*, 69, 78, 156, eta 167 or. alde batetik eta 68 or. bestetik.
53. Ildo honetatik baina informazio-iturria aldatuz: «Doña Urdina de Zamalloa y de Lariz, bisabuela del historiador Garibay, quien dice que era «el nombre que mejor daban bien usado en esta tierra»; como lo es actualmente como epíteto de una criatura hermosa: Urdin, urdiña», URQUIJO, Julio de: «Nombres vascos» in *RIEV V*, 1969, 56 or.
54. PRECIADO, J. M^a: *Op. cit.*, 264 or. Ikus ere 289 eta 419-420 or.
55. *ibid.*, 224-225 eta 360 or.
56. Ezin ahanzi ere zein adierazgarria den bere jatorria: «ur-din», nahiz eta gai hau dela eta, gauza bi-txiak erruz aurkitu. Isaac LOPEZ-MENDIZABAL en *Diccionario Vasco-Castellano* delakoan dugu: «URDI (de UR-DIN). Gris: *buru urdin*, cano // moho // cardenillo // agua turbia // (*oztir*), azul. URDIN. Azul // (de URDE-DIN), sucio, inmundo // moho».
57. HUDSON, R. A.: *Op. cit.*, 98 or. Sarri aipatua izan den hau, besteak beste, Txillardegik ere jarria du, honako hau gehituz: «...tandis que le mot 'lwyd' couvre la frange des 'bruns' plus quelques 'gris' foncés», TXILLARDEGI: *Op. cit.*, 227 or.
58. MAGNUS, H.: *Op. cit.*, 69 or.
59. PERURENA, P.: *Op. cit.*, 161-162 or.
60. BERLIN, B. eta KAY, P.: *Op. cit.*, (Appendix II), 144 or. Eta honen jarraian, Magnusen hitzak aipatuz: «green and blue are almost always designated with one expression». Mende honen hasieran Rivers-ek egin-dako lanean datu berberarekin egiten dugu topo: «while in the highest stage there are terms for both green and blue, but these tend to be confused with one another», 147 or.
61. *Ibid.*: 148 or.
62. Aspaldiko liburu interesgarri bat aipatzearren: «Le bleu et le vert sont très répandus dans la nature (...). Les Anciens ne les ont pas toujours nettement distingués, parfois même ils les ont confondus» eta beste momentu batean: «Le ciel, la mer, la végétation donnent le bleu et le vert: ce sont donc des notions primordiales de couleurs, mais elles sont mal définies, puisque le bleu et le vert sont parfois pris l'un pour l'autre», JODIN, A.: *Op. cit.*, 27 eta 43 or.
63. Ikus: «Appendix I: Terms and mapping for twenty experimentally investigated languages» in BERLIN, B. eta KAY, P.: *Op. cit.*, 113-133 or.
64. LEECH, G.: *Op. cit.*, 305 or.
65. PRECIADO, J. M^a: *Op. cit.*, 285, 288, 289 eta 418 or. bereziki. Kontuan hartu beste kasuren bat ere eman izan dela, adibidez, elkarrizketaturen baten senarrak parte hartu duenean zati bat betez.
66. Izan ere, badago gaztelezar adierazgarria den espresio bat, «verdemar» hain zuzen, besteak beste, «glauco»ren (berde argia) sinonimoa dena.
67. BERLIN, B. eta KAY, P.: *Op. cit.*, (Appendix II), 141 or.
68. «Muchos lenguajes «primitivos» de nuestros días no poseen, en términos estrictos, una palabra para el color en absoluto: el «color» de un objeto depende de su apariencia superficial total, de su textura y de su matiz», VARLEY, H.: *Op. cit.*, 50 or.
69. «MARGO: **1** vide kolore; palabra indocumentada y sin arraigo popular que por prejuicios puristas e ignorantes goza de gran difusión en medios escolares. **2** lápiz de color, pinturilla que usan los niños; palabra promocionada en la ikastola y que tal vez convendría fijar en esta acepción», KINTANA, X. et al.: *Euskal Hiztegi Modernoa*, Ekin, Bilbo, 1977. Zentzu berean aritzen da P. PERURENA: *Op. cit.*, 246-247 or. Eta honi buruz Luis Villasantek dio: «*Kolore* hitza: horra beste hitz bat Azkuek bere hiztegiari sartu ez duena, nahiz eta euskaran orokorra izan. Arrazoa zein den badakigu: Hervás-ek *margo* omen dakar eta Azkuek uste du hau izango zela antzinako euskal hitz autoktonoa... Teoria hutsa, hipotesia, ameskeria. Gainera, guk zer dakigu antzinako euskaldunek kolorea izendatzeko hitz bereziren beharrik ba ote zuten ere?», VILLASANTE, L.: *Op. cit.*, 76 or.
70. Beste esanahien artean horrela dakar Azkuek: «(BN, L, S) color, couleur. Gauzari kara ederraren ematen badaki (...), Hileak leheneko karan badaude,...» AZKUE, R. M.: *Op. cit.*